

**ЗМІСТ І ДИНАМІКА ОСОБИСТІСНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ В КОНТЕКСТІ
ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО ПІДХОДУ**

А.В. ШАМНЕ, доктор психологічних наук,
професор кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет біоресурсів і природокористування України
E-mail: shamne@ukr.net

Х. В. КАЛИТА, студентка гуманітарно-педагогічного факультету
Національний університет біоресурсів і природокористування України
E-mail: kalita.chris@gmail.com

***Анотація.** У статті розглянуто сутність психосоціального підходу у сучасній психології. Розглянуто особливості формування, базові положення, зміст і методологічний потенціал психосоціального підходу. Визначено його сутність – інтерпретація процесу розвитку особистості та соціуму в нерозривному взаємозв'язку. Науково-практичний потенціал психосоціального підходу проаналізовано на прикладі психосоціального розвитку у період дорослішання (молодший шкільний вік, підлітковий вік, юнацький вік). Розглянуто сутність і значення соціальних потреб особистості, зокрема, потреби у свободі, автономії і незалежності. Використано різні види збору емпіричних даних (проективний тест, анкета, контент-аналіз). На основі отриманих емпіричних даних показано, що фрустрація потреби у свободі, автономії і незалежності визначає зміст і динаміку особистісних переживань у молодшому шкільному, підлітковому і юнацькому віці. Визначено, що особистісні переживання особистості у період дорослішання зумовлені протиріччям між потребою особистості бути схваленим і прийнятим дорослим і прагненням до здобуття певного рівня свободи як проявом природної тенденції індивіда до автономії. Конструктивність психосоціального розвитку залежить від забезпечення дорослими достатнього ступеня свободи дитини, умов для саморозвитку, самоствердження як суб'єкта власного життя.*

***Ключові слова:** психосоціальний підхід, особистісні переживання, отроцтво, соціальні потреби, фрустрація, проективна методика.*

Актуальність (Introduction) дослідження особистісних переживань молоді визначається необхідністю відповіді психологічної науки на соціальний запит, пов'язаний із змінами у суспільстві в сучасній конкретно історичній ситуації. Одним з найбільш перспективних методологічних підходів у рамках даної тенденції є, на нашу думку, психосоціальний підхід, формування якого є важливою складовою сучасного парадигмального розвитку психології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). Психосоціальний підхід є відносно новим для вітчизняної психології, хоча в зарубіжних роботах він був сформований давно. В цілому ряді теоретичних розробок, зокрема, К.О. Абульханової-Славської, У. Джеймса, В. О. Ільїна, Ч. Кулі, А. Маслоу, Дж. Мід, К. Роджерса, М. М. Слюсаревського, З.Фрейд, Е. Фромма, Е. Еріксона, К. Юнга, показано, що психосоціальний підхід є одним з найбільш адекватних підходів до проблеми розвитку. Він є досить універсальним та перспективним для широкого спектра гуманітарних досліджень, що знаходить підтвердження в роботах по соціології, філософії, політології таких авторів, як Л.Д. Гудков, А.Камю, Е. Фромм, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон та ін. Психосоціальний підхід є одним з найбільш перспективних методологічних підходів до вивчення проблеми розвитку особистості, зокрема, в жанрі психоаналітичних біографій і психоісторії (Л.Де Моза, Е. Фромм, Е. Еріксон та ін.).

Ключовою особливістю психосоціального підходу є те, що, як впливає вже з самої назви, він припускає розгляд процесів розвитку особистості та соціуму *в нерозривному взаємозв'язку*. В досить повному і послідовному вигляді це було вперше показано в роботах Е.Еріксона і його послідовників (Дж. Адамса, Р. Баумастера, Дж. Коте, Ч.Левіна, Дж. Марша, С. Маршалла, Д. Маттесона, Д. Тайс, Е. Шахтар), присвячених проблемам ідентичності. Епігенетичний принцип Е. Еріксон вважав універсальним, таким, що діє як на онтогенетичному, так і на соціогенетичному рівнях, а отже, таким, що дозволяє розглядати ці дві лінії розвитку в їх органічному взаємозв'язку. У логіці психосоціального підходу механізм взаємозв'язку онто- і соціогенетичної ліній розвитку фіксується у вигляді досить простої і зрозумілою схеми: у більш-менш продуктивно функціонуючому суспільстві створюються умови, що сприяють сприятливому вирішенню вікових задач розвитку особистості.

Окремі положення психосоціального підходу сформульовані також у психодинамічній моделі індивідуальної і групової психокорекційної роботи (З. Фрейд); у біхевіористській (поведінковій) моделі роботи з клієнтом (модифікація поведінки в результаті соціалізації); у психологічній теорії А. Бандури, Дж. Роттера; у екзистенційно-гуманістичному підході до психосоціальної практики (А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Франкл) тощо.

Специфіка психосоціального підходу полягає у тому, що він передбачає вивчення закономірних зв'язків психічних явищ і суспільного життя людини, тобто, розв'язання психосоціальної проблеми, яка доповнює класичні – психофізичну і психофізіологічну. Його переваги у період стрімких соціально-економічних змін полягають у тому, що він дозволяє вивчати розвиток конкретної людини *в реальному історичному часі* як:

- «носія» соціокультурних, етнічних, регіональних та інших соціальних характеристик;
- представника конкретних соціально-вікових груп;
- діяча в конкретних суспільно-історичних умовах і соціальних ситуаціях;
- носія суб'єктних властивостей, тобто самостійного, соціально відповідального, здатного до саморегуляції соціальної поведінки.

Як зазначав А.О. Деркач, у психології «постала глобальна проблема пошуку пропорційності соціальних і життєвих змін особистісним властивостям людини» [4, с. 14]. Тому не випадково, що для вирішення цілого ряду практико-орієнтованих завдань в якості теоретичної бази психологами використовується концепція Е. Еріксона, який у своїх роботах прямо вказував на наявність взаємозв'язку індивідуального та соціального розвитку [13].

Психосоціальний підхід наголошує, що у процесі взаємодії людини з оточуючим світом в радикально і інтенсивно змінюваних умовах життя основні функції психічного (відображувальна, регуляторна і комунікативна) також змінюються. Психосоціальні механізми відображення, регуляції, комунікації трансформуються з метою не тільки адаптації людини до змінюваного світу, але і його творення, взаємодії з іншими людьми, суспільними інститутами.

У вітчизняній психології одним з перших психосоціальний підхід реалізував О.Ф. Лазурський в ідеї «психосоціальної» класифікації. О.М.Ткаченко пов'язав актуальність психосоціального вивчення психіки з виділенням у будові психології категорій, в яких має відобразитися загальна природа і механізми функціонування соціопсихічного рівня активності [10].

Психосоціальний підхід використовувався К.О. Абульхановою-Славською у дослідженнях особливостей менталітету, соціального мислення та етносоціальних процесів [1], А.О. Деркачем – у психолого-акмеологічних дослідженнях професіоналізму [4], А.В. Петровським – при розробці проекту «хронопсихології» (порівняльної соціальної психології часу) [8], В. О. Ільїним – у дослідженнях психоісторичного балансу [5; 6] тощо. М.І. Воловікова застосувала психосоціальний підхід до дослідження соціальних уявлень про моральний ідеал в російському менталітеті. Він дозволив автору визначити зв'язок осо-

бистісних і соціально-психологічних уявлень про моральний ідеал з різними (історичними, культурними, національними) умовами, впливом моральних цінностей, традицій, заборон і заповідей [3]. В.О.Ільїн обґрунтував правомірність співвіднесення конкретних соціальних інститутів (релігії, права і політики, економіки, технології, ідеології, сім'ї, освіти, культури) зі стадіями епігенетичного циклу. У логіці психосоціальної концепції розвитку конфлікт між індивідом і суспільством отримує позитивне діалектичне розв'язання за рахунок цілеспрямованого використання механізмів творчого руйнування, носієм яких є підростаюче покоління [5; 6].

За останні роки з'явилося багато праць, проблематика яких так чи інакше спирається на ідеї психосоціального підходу. В цих дослідженнях виявлено особливості психосоціальних механізмів функціонування особистості у суспільстві, роль ідентичності в умовах соціальних змін, взаємозв'язок мікро- і макрорівнів психосоціального розвитку, особливості формування та інтеграції в цілісну структуру професійних, етнічних та інших значущих ідентифікацій індивіда, взаємозв'язок професійно значущих особистісних якостей зі структурою его-ідентичності індивіда тощо.

У сучасній психотерапії психосоціальний підхід – це напрямок, сутність якого полягає у комплексному підході до практики лікування людей з психічними захворюваннями та психосоціальної реабілітації психічно хворих (шизофренія, ДЦП, ендогенні психози) (І.Я. Гурович, І.А. Денисенко, Т.В. Зозуля, Л.Г.Сидорова, Т.Л. Ряполова, Н.Г. Пшук, О.Ю. Пузікова, А.В. Савін, С.А. Чижова, І.В. Іліаді, О.М. Царенко, В.Л. Підлубний). Це, передусім, проблеми оптимізації взаємодії особистості з соціальним середовищем (виробничим, міжособистісним, побутовим). У відповідності з психосоціальним підходом модель реагування на травму є багатофакторною, тому підкреслюється необхідність врахування чинників оточуючого середовища в розвитку психотичного розладу (фактори соціальної підтримки, релігійні вірування, демографічні чинники, культурні особливості, додаткові стреси, соціальний статус тощо). До прикладів реалізації психосоціального підходу як науково-практичного напрямку можна віднести також його використання у екстремальній психології, у соціальній роботі, в соціально-психологічній службі тощо [12].

Метою (Purpose) роботи є визначення сутності психосоціального підходу і ілюстрація його продуктивності на прикладі емпіричного дослідження особистісних переживань у період дорослішання.

Матеріали і методи дослідження (Methods). Основні положення психосоціального підходу особливо значущі для дослідження *періоду дорослішання*, розуміння якого неможливе поза аналізу різноманітних і різнорівневих відносин молодших школярів, підлітків і юнаків з оточуючим світом. Складність психосоціального розвитку у ці періоди детермінована, з однієї сторони, необхідністю засвоєння досвіду минулих поколінь, з іншої – прагненням особистості самоствердитися, персоніфікуватися, виробити свій погляд через критичне осмислення цього досвіду. Основний напрям істотних змін і докорінних перетворень, які відбуваються у свідомості в період дорослішання «полягає в поглибленні та загостренні почуття самості, актуалізації *потреби у свободі* «від» різного роду внутрішніх утисків і зовнішніх обмежень, а також у свободі «для» самоствердження в ролі суб'єкта власного життя, творця своєї історії» [9, с. 3]. Цей процес відрізняється високою інтенсивністю процесів соціалізації – індивідуалізації, інтенсивними пошуками свого місця у світі, у суспільстві, самовизначенням у системі соціальних ролей, а також поширенням усвідомлення своїх здібностей з точки зору відповідності вимогам соціуму [12].

Задача останнього на сучасному етапі полягає у сприянні конструктивній соціалізації молоді, розвитку її можливостей щодо розумного використання умов соціальної (наданої суспільством) свободи, а також набуття свободи психологічної, внутрішньої. Тому *метою емпіричного дослідження* було застосування психосоціального підходу до вивчення особистісних переживань молоді в умовах фрустрації потреби у свободі та самостійності.

Слід зазначити, що сприятливі і несприятливі для розвитку особистості соціальні

умови у психології найчастіше співвідносяться з «авторитарним» і «демократичним» стилями навчання і виховання. Ми пропонуємо розглядати основу їх впливу на розвиток особистості, передусім, як на міру задоволення соціальним оточенням потреби дитини у певних межах свободи у тому її позитивному розумінні, що збігається з поняттям свободи саморозвитку, самовизначення, самоактуалізації. Підкреслимо, що потреба у свободі пов'язується з пізнавальною діяльністю і трактується як «прагнення незалежності від обмеження і тиску ззовні, які сприймаються як перешкода пізнавальній активності» [7, с. 125]. Тому ми розглядали суб'єктивне (особистісне) переживання відчуття свободи і автономії як механізм становлення особистісної ідентичності і *припустили*, що депривація цих потреб, може призводити до фрустрації, яка у прямій чи опосередкованій формі відіб'ється у суб'єктивних переживаннях дітей молодшого шкільного, підліткового та юнацького віку (віком 8-18 рр.). Для рішення визначених задач були використані модифікована проєктивна *методика* Нюттена «Завершення незакінчених речень», методи анкетування і контент-аналізу відповідей. Було опитано 412 учнів 3-11 класів середніх шкіл і студентів 1-2 курсів м. Кривого Рогу і Києва.

Результати дослідження та їх обговорення (Results). Як показали результати контент-аналізу, суб'єктивні переживання щодо фрустрації потреби у свободі і автономії найчастіше пов'язані з такими проявами авторитарного стилю навчання і виховання: диктат, вимоги чіткої дисципліни і слухняності, нав'язування волі дорослого, позбавлення можливості прийняття власних рішень поряд з засудженням власної волі, позбавлення самостійності, стосунки залежності і приниження, гіперопіка, неспроможність (небажання) дорослих визнати дитину (підлітка, юнака) суб'єктом власного життя (а не тільки суб'єктом учбової діяльності).

Слід підкреслити відносно невелику кількість суб'єктивних переживань щодо фрустрації потреби у свободі і автономії у молодшому шкільному віці (в середньому 13-27 % вибірки), зростання таких переживань у учнів 5-9 класів (34-46 %), і поступове зменшення їх у відповідях старшокласників (10-13 %) і студентів (3-7 %). Отже, саме з початком підліткового віку, поряд з процесом усвідомлення власних бажань, цілей, здібностей (привласненням своєї суб'єктивності), починається процес свідомого неприйняття диктату, покарань, стосунків приниження і залежності, тобто того, що Е. Фромм назвав ірраціональним авторитетом, основою якого є **влада над людиною**, фізична або ментальна, реальна або припущена, а опорою – страх і почуття провини [11].

У всіх вікових періодах характерною рисою суб'єктивних переживань щодо фрустрації потреби у свободі і автономії є те, що вони органічно вплетені в складну систему ціннісних орієнтацій і бажань (відповіді на речення «Я завжди бажав», «Найбільше у світі я хотів би», «Якщо було б можливо я б здійснив бажання»). Найважливіші і найглибші переживання фрустрації потреби у свободі від зовнішніх обмежень і утисків для самоствердження і самовизначення, виявилось у продовження речення «Терпіти не можу ...» (типові відповіді: «коли мною керують», «коли мною командують», «коли мене примушують», «коли мені чогось не дозволяють», «прояв сили наді мною і чужу волю», «робити те, що я не хочу» тощо). Як показали результати, прагнення свободи і незалежності – це не бажання уникнути негативного переживання, пов'язаного з проявами авторитарної позиції дорослих, а прагнення позитивної сили виявити свою індивідуальність і авторство життя.

Результати дослідження доводять, що складність реалізації потреби у свободі і автономії у період дорослішання полягає у протиріччі між, з однієї сторони, потребою дитини бути схваленим і прийнятим дорослим, страхом бути засудженим і покараним ним, а з іншої сторони – прагненням до здобуття певного рівня свободи (свідомим чи несвідомим) як прояву природної тенденції індивіда до автономії.

Висновки (Discussion). Науково-практичний потенціал психосоціального підходу у віковій психології потребує подальшого використання в контексті інтерпретації нових емпіричних фактів. Наше дослідження показало, що розвиток особистості у період дорослішання залежить від рівня забезпечення соціальним оточенням свободи саморозвитку і

самоствердження дитини як суб'єкта власного життя. Емансипація від дорослого є однією з важливих цілей розвитку. Реалізація цього завдання пов'язана з певними межами свободи особистості від зовнішніх обмежень і утисків (свобода думок, поглядів, вибору друзів, занять тощо), завдяки чому вона набуває вміння приймати самостійні рішення і нести за них відповідальність, ставити власні цілі і знаходити засоби їх реалізації, наважуватися висловлювати і відстоювати власну точку зору тощо.

Список використаних джерел

1. Абульханова К.А. Психосоциальный и субъектный подходы к исследованию личности в условиях социальных изменений / К.А. Абульханова, М.И. Воловикова // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28, № 5. – С. 5-14.
2. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка / Л.И. Божович // Избранные психологические труды. Москва, 1995. – С. 20–51.
3. Воловикова М.И. Социальные представления о нравственном идеале в российском менталитете : автореф. дис... д-ра психол. наук / М. И. Воловикова; Ин-т психологи РАН. – Москва, 2005. – 36 с.
4. Деркач А.А. Методолого-прикладные основы акмеологических исследований : монография / А.А. Деркач. – Москва : РАГС, 2000. – 309 с.
5. Ильин В.А. Идентичность и общество: проблема детской и институциональной витальностей с точки зрения психосоциальной концепции / В.А. Ильин // Социальная политика и социология. – 2009. – № 1. – С. 15-21.
6. Ильин В.А. Тенденции психосоциального развития в российском обществе : монография / В. А. Ильин. – Уфа: Вагант, 2007. – 356 с.
7. Каверин С.Б. О психологической классификации потребностей / С.Б. Каверин // Вопросы психологии. – 1987. – №5. – С.121-129.
8. Петровский В.А. Личность: феномен субъектности / В.А. Петровский. – Ростов на Дону.: Феникс, 1993. – 267 с.
9. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В.А. Татенко. – Киев: Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 404 с.
10. Ткаченко О.М. Принципи та категорії психології : монографія / О.М. Ткаченко. – Київ : Вища школа, 1979. – 198 с.
11. Фромм Э. Человек для себя (Исследование психологических проблем этики). – Пер. с англ. Л.А.Чернышевой. Минск.: Коллегиум.– 1992. – 208 с.
12. Шамне А.В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці / А.В. Шамне. – Київ : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2015. – 488 с.
13. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Хомбергер Эриксон ; [Пер. с англ.]. – Москва : Флинта, 2006. – 342 с.

References

1. Abul'hanova, K.A., Volovikova M.I. (2007) Psihosocial'nyj i subektnyj podhody k issledovaniju lichnosti v uslovijah social'nyh izmenenij. Psihologicheskij zhurnal. 28, 5, 5-14.
2. Bozhovich, L.I. (1995) Problema razvitija motivacionnoj sfery rebenka. Izbrannye psihologicheskie trudy. Moskva, 20–51.
3. Volovikova, M.I. (2005) Social'nye predstavlenija o нравstvennom ideale v rossijskom mentalitete : avtoref. dis... d-ra psihol. Nauk. In-t psihologi RAN. – Moskva, 36.
4. Derkach, A.A. (2000) Metodologo-prikladnye osnovy akmeologicheskikh issledovanij : monografija. Moskva : RAGS, 309.
5. Il'in, V.A. (2009) Identichnost' i obshhestvo: problema detskoj i institucional'noj vital'nostej s tochki zrenija psihosocial'noj koncepcii. Social'naja politika i sociologija. 1, 15-21.
6. Il'in, V.A. (2007) Tendencii psihosocial'nogo razvitija v rossijskom obshhestve : monografija. Ufa: Vagant, 356.
7. Kaverin, S.B. (1987) O psihologicheskoi klassifikacii potrebnostej. Voprosy psihologii. 5, 121-129.
8. Petrovskij, V.A. (1993) Lichnost': fenomen subektnosti. Rostov na Donu.: Feniks, 267.
9. Tatenko, V. A. (1996) Psihologija v subektnom izmerenii. K: «Prosvita», 404.

10. Tkachenko, O.M. (1979) Principi ta kategorii psihologii : monografija. K: Vishha shkola, 198.
11. Fromm, Je. (1992) Chelovek dlja sebja (Issledovanie psihologicheskikh problem jetiki). Minsk.: Kollegium. 208.
12. Shamne, A.V. (2015) Teorija ta praktika psihosocial'nogo rozvitku u pidlitkovo-junac'komu vici. Kii'v : TOV VNP «Interservis», 488.
13. Jerikson, Je. (2006) Identichnost': junost' i krizis. Moskva : Flinta, 342.

СОДЕРЖАНИЕ И ДИНАМИКА ЛИЧНОСТНЫХ ПЕРЕЖИВАНИЙ В КОНТЕКСТЕ ПСИХОСОЦИАЛЬНОГО ПОДХОДА

А.В. Шамне, Х.В. Калита

Аннотация. В статье рассмотрена сущность психосоциального подхода в современной психологии. Рассмотрены особенности формирования, базовые положения, содержание и методологический потенциал психосоциального подхода. Определены его сущность – интерпретация процесса развития личности и социума в неразрывной взаимосвязи. Научно-практический потенциал психосоциального подхода проанализирован на примере психосоциального развития в период взросления (младший школьный возраст, подростковый возраст, юношеский возраст). Рассмотрены сущность и значение социальных потребностей личности, в частности, потребности в свободе, автономии и независимости. Использованы различные виды сбора эмпирических данных (проективный тест, анкета, контент-анализ). На основе полученных эмпирических данных показано, что фрустрация потребности в свободе, автономии и независимости определяет содержание и динамику личностных переживаний в младшем школьном, подростковом и юношеском возрасте. Определено, что личностные переживания личности в период взросления обусловлены противоречием между потребностью личности быть одобренным и принятым взрослым и стремлением к получению определенного уровня свободы как проявлением естественной тенденции индивида к автономии. Конструктивность психосоциального развития зависит от обеспечения взрослыми достаточной степени свободы ребенка, условий для саморазвития, самоутверждения как субъекта собственной жизни.

Ключевые слова: психосоциальный подход, личностные переживания, отрочество, социальные потребности, фрустрация, проективная методика.

ESSENCE AND DYNAMIC OF PERSONAL EXPERIENCES IN THE CONTEXT OF PSYCHOSOCIAL APPROACH

A.V. Shamne, K.V. Kalyta

Abstract. The article considered the essence psychosocial approach in the modern psychology. Considered features of formation, basic provisions, content and potential psychosocial methodological approach. Defined its essence – interpretation process of personality development and society in close relationship. Scientific and practical potential psychosocial approach analyzes in the example of psychosocial development in during maturation (primary school age, adolescence and youth age). Considered the essence and value the social needs of the personal, in particular, the need for freedom, autonomy and independence. Used different types of collecting empirical evidence (projective test, questionnaire, content analysis). Based on the empirical data, seen that frustration of the need for freedom, autonomy and independence determines the content and dynamics of personal experiences in primary school, adolescence and youth age. Determined, that the personal experiences of personality in the period maturation caused by the contradiction between the need of personality to be approved and accepted adults and want to get a certain level of freedom as a manifestation of the natural tendency of an individual to autonomy. Constructability psychosocial development depends on how adult offers enough degrees of freedom of the child, the conditions for self-development, self-determination as the subject of his own life.

Key words: psychosocial approach, personal experiences, adolescence, social needs, frustration, projective techniques.